

Poznámky ke zkoumání některých aspektů vertikální sociální diferenciaci a mobility z hlediska věku a generačních vztahů

FRANTIŠEK POVOLNÝ

Ústav marxismu-leninismu pro vysoké školy KU,
Praha

V řadě studií pracovního týmu bylo dostatečně zdůvodněno, že předmětem výzkumu jsou makrosociální mobilitní procesy a vývoj vertikální diferenciaci. Tak rozsáhle koncipovaný výzkum na reprezentativním vzorku soudobé populace ČSSR skýtá ojedinělou možnost provést analýzu bohatého empirického materiálu i z hlediska věku a některých aspektů generačních vztahů.

Výsledky přírodních a společenských věd vcelku (nikoliv ještě v detailech) již dostatečně prokázaly, že věk a věkové rozdíly náleží k nejdůležitějším aspektům lidského života. V každém věkovém stupni či období, jímž člověk během svého individuálního života prochází, zastává různé role ve vztahu k ostatním členům své společnosti. Životní cyklus jedince je tak základem životního cyklu ve smyslu sociálním. Faktor věku je tudíž v daném sociokulturním systému jedním z významných způsobů popisu šetřené populace, jedním z činitelů charakteristiky vazby, vzájemné činnosti lidí a přiřazování sociálních rolí. Lze jej proto pojímat jako proměnnou, jako signifikantní komponent sociální struktury [1]. Podotýkáme předem, že vztahy determinované biologickými faktory, vztahy mezi věkovými sociálními skupinami, případně mezi generacemi, nepovažujeme v žádném případě za vztahy dominantní, přitom však za vztahy natolik významné, aby jim byla věnována mnohem větší pozornost než tomu bylo dosud, zejména v marxistické literatuře [2].

Základem věkového rozvrstvení obyvatelstva je přirozený ontogenetický vývoj lidských jedinců. Podle věkových hranic, kterých dosáhly jednotlivé části populace, můžeme stanovit jednak *věkové skupiny* (ve smyslu věkových kategorií, jak se jich běžně používá ve statistice), jednak — a to bude mít pro naše šetření větší význam — *věkové sociální skupiny*, jež se vyznačují v důsledku biologicko-psychologických vlastností také výraznými specifickými sociálními znaky, které mají definovatelnou a významnou funkci v sociální struktuře společnosti [3].

Každému biologicky (přesněji řečeno fyziologicky a psychologicky) podmíněnému

stadiu v ontogenetickém vývoji jedince — tj. (kupř. podle základního dělení V. Příhody) [4] období a) generativního růstu — zahrnující dětství a mládí, b) relativní stabilizace — zahrnující období rané a pozdní dospělosti [5], c) regresivního stárnutí — odpovídá i zvláštní sociální postavení, zejména zvláštní postavení ve výrobním procesu, a také specifický odraz skutečnosti ve vědomí příslušníků té které věkové sociální skupiny. A to jsou výrazné sociální znaky, které nás musejí v sociologicky koncipovaném výzkumu eminentně zajímat z hlediska jak interpretace, tak validizace zjištěných dat týkajících se stratifikace i intragenerační mobility.

V našem výzkumu je přirozeně eliminováno období dětství. Všechna ostatní období životního cyklu člověka, počínaje mládím, v něm budou poměrně rovnoměrně zastoupena (i když nelze zcela vyloučit poněkud větší zastoupení věkové starších skupin populace). Budeme-li i nadále vycházet ze základního dělení podle V. Příhody, pak první stadium zahrnuje relativně velkou *věkovou sociální skupinu mládeže*, jejíž horní hranici můžeme ze sociologického hlediska stanovit do 25 let [6], spodní hranice je pak vymezena účely výzkumu, tj. především datem vstupu do zaměstnání. Z toho vyplývá, že výzkum této věkové sociální skupiny nám umožní podat určitou charakteristiku mladých lidí v obvykle psychologicky vyznačované periodě pozdní adolescence (18–21 let) a rané dospělosti (21–24 let). Alternativně bude zkoumána i skupina od vstupu do zaměstnání do 30 let [7].

Pro věkovou sociální skupinu mládeže je — nejstručněji řečeno — obecně charakteristická příprava na získání sociálního statusu dospělých, na začlenění do pracovního procesu, moment vlastního vstupu do zaměstnání, postupné osamostatňování, zakládání rodiny, počátek stabilizace. S každým z těchto momentů je spojena řada atributů, které se většinou vymykají možnostem tohoto výzkumu. U této věkové sociální skupiny je však reálné postihnout v hrubých rysech především její sociální postavení ve srovnání s ostatními věkovými skupinami minulými i současnými.

Druhé stadium, zahrnující v naší interpretaci nejpočetnější skupinu populace ohraničenou, zhruba intervalem 25 (resp. 30) až 60 let, obecně označovanou jako *skupinu dospělých v produktivním věku*, považujeme za účelné rozdělit do dvou podskupin: 30–45 let, 45–60 let. První podskupina zahrnuje

v podstatě období *rané dospělosti* (podle termínu V. Lamsera) a je běžně označována — dosti vágním termínem — jako střední generace. Jde o období, v němž se buď splňují nebo nesplňují různé životní aspirace jedince, dochází ještě k řadě změn (sňatek, rozvod, změna povolání, změna bydliště aj.), ale u značné části příslušníků této skupiny již převažuje tendence k stabilizaci. Horní hranice této skupiny je přirozeně rovněž diskutabilní, je stanovena pouze pracovní. Předpokládáme, že významným momentem je zde oddělování dětí od rodičů; v tomto období dochází k vyvrcholení křivky životního cyklu, u řady profesí se dá mluvit o nejproduktivnějším období apod. Druhou skupinu lze pak označit jako starší generaci, tj. období *pozdní dospělosti*. Jde v podstatě o skupinu biopsychicky i sociálně relativně nejstabilnější, převážně sociálně integrovanou, s bohatými životními zkušenostmi. Značná část jejich příslušníků vykazuje tendenci udržet získané sociální či sociálně ekonomické a politické pozice. V této skupině se již můžeme setkat s prvními příznaky stárnutí a v důsledku toho s poklesem pracovní výkonnosti, zejména ke konci intervalu. Horní hranici této podskupiny ohraničujeme právně daným datem odchodu do důchodu.

Třetí stadium, počínající 61. rokem věku, zahrnuje sociální věkovou skupinu, kterou můžeme označit jako *seniorní*. Většina jejich příslušníků již ztrácí plný sociální status tím, že se vyčleňuje z pracovního procesu.

Teprve vlastní výsledky výzkumu ukáží, nakolik více nebo méně apriorně stanovené hranice mezi jednotlivými věkovými sociálními skupinami bude třeba korigovat, byť i jen z hledisek, která určují obsah výzkumu a o nichž se zmíníme na závěr stati.

Vedle věkových skupin budou ve výzkumu sledovány i vztahy generací. Část generační problematiky je zachycována rozdělením zjišťovaných údajů na soubory hlav domácností, jejich otců a prvorozených synů, resp. manželek a dcer, tedy ve vztahu k „*přirozeným*“ generacím. Dá se očekávat, že toto rozlišení bude zajímavé nejen z hlediska mobility, ale i z hlediska aktuální vertikální diference k jednotlivým datům.

Na rozdíl od pojmu přirozené generace chápeme pojem „*historické generace*“, resp. *generace v historickém smyslu*, jako relativně velkou skupinu lidí, která vstupuje do společenského dění v určitém historickém období, má tudíž relativně stejný základ obecných a zpravidla elementárních životních (tj. sociálních) zkušeností, které její příslušníci získávají především v období formativních let, tj. přibližně mezi 15. a 25. rokem. Předpokládáme, že existuje značný rozdíl v tom,

jak si příslušníci různých věkových skupin osvojují v daném historickém období relativně shodné společenské prožitky a pocity, jak si vytvářejí relativně shodné společné zájmy, způsob života atp. Předpokládáme, že tento proces není sice u příslušníků věkově starších sociálních skupin zastaven, je však daleko více zprostředkovan životními zkušenostmi, sociálním postavením a odpovídajícími sociálními rolemi, není již tak bezprostřední a intenzivní jako u příslušníků sociální věkové skupiny mládeže.

Vedle obecných zvláštností biopsychických a sociálních, jimiž se vyznačují a navzájem liší jednotlivé sociální věkové skupiny a které jsou v rámci daného sociokulturního systému univerzální, jsou pro vytváření historických generací určující mnohem obtížněji postižitelné *specifické zvláštnosti, podmíněné specifickou historickou situací*, a tudíž jedinečné a neopakovatelné. Mohou být více či méně výrazné podle toho, jakými znaky se vyznačuje daný historický proces.

Necháme-li stranou problematiku „*přirozených generací*“, v níž kritérium věku figuruje odvozeně, nepřímě, proponujeme v našem výzkumu použití klasifikačního kritéria věku ve dvou rovinách:

- a) k zajištění totožnosti a rozdílnosti mezi jednotlivými věkovými sociálními skupinami v rámci každé ze tří generací (respondentů, jejich otců, a synů, manželek a dcer) (nejhlouběji u respondentů), popř. k určitým datům pro „*sečtené soubory*“ několika osob;
- b) k analýze a srovnání generací v historickém smyslu, což se metodicky bude rovněž opírat o analýzu věkových skupin vstupujících ke zvoleným historickým datům (1929, 1937, 1946, 1952, 1960, 1967) do společenského dění, tj. dosahujících počátku mentálního dospívání a tím i širší sociální aktivity a určitého přelomu v procesu socializace, tj. počátku bezprostředního začleňování do společnosti (15 let), vstupujících do zaměstnání a posléze uzavírajících sňatek.

Postižení obou těchto rovin předpokládá zvolení vhodného postupu.

Za nejdůležitější považujeme určit správnou *kategorizaci*. Každá z obou rovin analýzy vyžaduje volit jiný typ kategorizace. Při analýze „*věkových sociálních skupin*“ pra-

cujeme s individuálním časem. Zde plánujeme použití dvou způsobů kategorizace současně. První z nich je založen na pravidelných intervalech po 10 letech, počínaje rokem 1942 u dat narození. Uvedený rok je spodní hranicí prvního intervalu, zachycující nejmladší věkovou sociální skupinu do 25 let. Tomu odpovídá kategorizace dat vstupu do zaměstnání a sňatku, jež má rovněž pravidelné intervaly po 10 letech; první interval je ohraničen lety 1958–1967, což je období, v němž příslušníci nejmladší sledované věkové skupiny vstupují do zaměstnání a začínají zakládat vlastní rodinu. Výhoda tohoto způsobu kategorizace spočívá v tom, že umožňuje provést pravidelné rozložení celého souboru k provedení různých srovnání, pomocí dalších kombinací vydělit a odlišit jednotlivé sociální věkové skupiny, umožňuje provést i statistickou optimalizaci. K přímému rozložení souboru podle apriorně stanovených a předpokládaných hranic sociálních věkových skupin je zároveň možno použít hrubší kategorizace s nepravidelnými intervaly: první interval by zahrnoval skupinu do 25 let (resp. 30), druhý skupinu od 26 (resp. 30) do 45 let, třetí skupinu od 46 do 60 let, čtvrtý skupinu seniorní.

Na jiném principu je založena kategorizace pro analýzu historických generací. Princip spočívá v kombinaci individuálního času s časem historickým. Nepravidelné intervaly jsou dány vzdáleností základních historických dat — mezníků používaných v šetření. Zde začínáme u dat narození rokem 1952 a od každého historického data odpočítáváme 15 let, tj. od počátku mentálního dospívání a vlastního začleňování do společnosti a společenských aktivit.

Např. I. kategorie: narození v r. 1952 a mladší; II. kategorie: narození v letech 1945 až 1951; III. kategorie: narození v letech 1937–1944 atd.

Obdobně postupujeme u kategorizace dat vstupu do zaměstnání a sňatku, ovšem s tím, že začneme přímo rokem 1967 a postupujeme směrem do minulosti, kupř. I. kategorie: 1961–1967; II. kategorie: 1953–1960; III. kategorie: 1947–1950 atd.

Uvažuje se rovněž o kategorizaci pro tři velké historické generace.

Poznátky předvýzkumu dovolují vymezit okruhy otázek, u kterých je zvláště významné provést analýzu z hlediska věku a srovnání generací. V této stati je možno provést jen zběžný výčet okruhu otázek, které považujeme za relevantní. Půjde o zjišťování souvislostí věku a generační příslušnosti zejména s ukazateli sociálního statusu, složitosti práce, vzdělání, životní úrovně a životního stylu, podílu na řízení, sociální interakce, mobility, a konečně s vyjádřenými názory a postoji.

Z tohoto výčtu zůstávají zatím nejméně jasné otázky spojené se sociální interakcí,

které v předvýzkumu neukázaly předpokládaný stupeň diferenciace. Z výčtu je také patrné, že jsou v něm pochopitelně minimálně zastoupeny takové okruhy otázek, které by umožnily hlubší pohled na některé převážně subjektivní aspekty věkových a generačních vztahů. Tím je ovšem také dáno i omezení analýzy věkových a generačních vztahů a souvislostí. Nicméně jsme přesvědčeni o tom, že i zpracování výše naznačených okruhů otázek bude určitým přínosem — jednak tím, že „zmapuje terén“, jednak tím, že umožní přesnější formulaci problémů, které bude nutno z naznačených věkových a generačních hledisek detailněji zkoumat.

Poznámky

[1] viz E. Faris: *Handbook of Modern Sociology*. Jsou zde podrobně popsány práce řady sociologů a psychologů, shrnuté pod společným názvem *Life Course and Social Structure*. Viz též práci S. N. Eisenstadt: *Věkové skupiny a sociální struktura*, publikovanou ve sborníku *Jugend in der modernen Gesellschaft*, 1965.

[2] Plně se zotožňuji s J. Jandou, který v článku *Mládež jako věková sociální skupina a jako generace*, *Sociologický časopis* 1965, č. 5, str. 537, mj. správně poukázal na donedávna převažující zjednodušený výklad materialistického pojetí společnosti, který zanedbává existenci a sociální funkci těch společenských stupňů, které se nevytvářejí na základě výrobních vztahů.

[3] Podrobnější výklad a popis věkových sociálních skupin, zejména z hlediska mládeže, viz stať D. Cahové *K významu věkové sociálních skupin a generačních vztahů v sociální struktuře společnosti*, která vyšla ve sborníku *Sociální struktura socialistické společnosti*, 1967, str. 584 a následující, jejíž výklad akceptuji. V podobném smyslu se zabývá těmito problémy výše citovaný článek J. Jandy.

[4] viz Václav Příhoda, *Ontogeneze lidské psychiky*, Praha 1963.

[5] Podle našeho názoru je záslužný pokus Václava Lamsera o periodizaci životního cyklu ze sociologického hlediska jen logickým pokračováním základního dělení V. Příhody. V jednotlivých periodách: a) dětství, b) mládí, c) raná dospělost, d) pozdní dospělost, e) stáří považují za zvláště významné rozdělení období dospělosti na ranou a pozdní dospělost, což jako funkční a účelné bude pravděpodobně alespoň do jisté míry ověřeno i výsledky našeho výzkumu. Viz V. Lamser, *Otázky životního cyklu člověka*, *Demografie*, roč. 7, č. 1/1965, str. 24–26.

[6] Vymezení horní hranice do 25 let má do značné míry arbitrární charakter, neboť jsou velmi dobře známy spory mezi sociology o tom, kam až tuto hranici v moderní

společnosti posunout. Tyto úvahy variují od 21 až do 30 let i výše. U nás se kupř. F. Kahuda přiklání ke hranici 30 let, podobně i J. a K. Máchovi (viz *Seminář o problémech výzkumu osobnosti vysokoškolského studenta*, 1965, str. 22). Při stanovení této hranice vycházíme pracovně z předpokladu, že přibližně v období kolem 25 let dosahuje v našich podmínkách podstatná část naší mládeže

dospělosti v sociologickém smyslu, to znamená, že v podstatě ukončuje proces společensko-ekonomického osamostatňování. Částečně může být toto tvrzení ověřeno nebo vyvráceno tímto výzkumem.

[7] Vhodnější by asi byla hranice 17–18 let, jež by se však u větší části zkoumané populace příliš blížila období vstupu do zaměstnání.